

Spomenute teme i problemi ponešto govore o ovom *Atlasu čovječanstva*: Pred nama je djelo o etničkoj strukturi čovječanstva sa svim popratnim svojstvima njegove zamršene društvene razmrvljenosti. Knjiga je očigledno — a to se najjasnije vidi po brojnim simbolima, fotografijama i grafikonima u boji, te nerijetko po pojednostavljenom tipu iskaza — namijenjena širem krugu čitatelja da bi se na što jednostavniji način stekao svojevrstan uvid u složenoj slici svijeta u vremenskoj i prostornoj obuhvatnosti. No, ona može biti korisna i znanstvenoj publici ali prije svega uz uračunani oprez, jer pruža znanje a da ne navodi izvore (ne samo da nema izvora nego nije navedena čak ni elementarna bibliografija). Metodike pretpostavke na kojima ovo djelo počiva i nisu uzete kao teorijsko pitanje pa bi u tom smislu i bilo neumjesno upuštati se u pomnu kritiku izlaganja, ali je nužno upozoriti na neke nedosljednosti koje dolaze na vidjelo mimo inače provedenih kriterija u načinu predočavanja tema i problema, odnosno mimo dosljednih (mada ne sasvim primjerenih i opravdanih) pojednostavljanja (kao što su, na primjer, obilježavanje svih romanskih ili svih slavenskih jezika na jezičnim kartama istom bojom i sl.). Tako se, primjerice, iz neobjašnjenog razloga za zemlje Južne Evrope (gdje spada i Jugoslavija) navodi neizdiferencirani podatak o postotku rimokatolika i pravoslavnih (v. str. 70) premda je ista i slična diferencijacija na drugim mjestima provedena. Isto je tako u kontekstu provedenog načina izlaganja neprihvatljivo neobjašnjeno izostavljanje bilo kakve bilješke o postojanju Bjelorusa i bjeloruskog jezika (zanimljivo je, usput, spomenuti da je i u leksikonskom dijelu spomenute knjige *Narodi i etničke zajednice sveta* izostala — vjerojatno ne namjerno — posebna natuknica o Bjelorusima). No kako je priređivanje ovakvih priručnika veoma riskantan pothvat, i propusti su, čak i uz veliko zalaganje autora, više pravilo nego izuzetak. Ipak, uza sve ove primjedbe, knjiga može (uz inače dužan oprez) poslužiti kao jedan priručni uvod u proučavanje etničkog sastava čovječanstva.

Josip Kumpes

Rajko Đurić

SEOBE ROMA — KRUGOVI PAKLA I VENAC SREĆE

Beograd: BIGZ, 1987, 288 str.

»Idući od zemlje do zemlje, od epohe do epohe, u meri u kojoj je to na osnovu dosadašnjih istraživanja i dostupnih izvora moguće, pokušaću da predočim seobu Roma, koja podseća na Danteove krugove pakla. Ali, vođeni likom sreće, koja kao vrednost prožima njihov društveni život i kulturni sistem, oni su ipak uspjeli da očuvaju svoj nacionalni i kulturni identitet koji u naše doba počinje da stiče novu sadržinu i izražava se na univerzalniji način« (str. 9).

U citiranoj knjizi Rajka Đurića, na osnovi raznovrsne arhivske građe, kronika, putopisa i drugih izvora, autor je dao bogato dokumentirani i cjeloviti, literarno-znanstveni i istodobno kritički prikaz tragične povijesti Roma, njihovih seoba tokom stoljeća i stoljeća, sve tamo od vremena prvog egzodusa iz indijske pradomovine prije nekih tisuću godina, prijelaza u Perziju u Afganistan do dolaska u Evropu, i pokušaja da se u njoj nastane i opstanu. Sve te seobe nisu bile uvjetovane »samo sociokulturnim činionicima već i neprestanim progonima« Roma. Jer, kao i s većinom nomadskih naroda koji borave među stalno nastanjenim stanovništvom, s Romima se postupalo kao s parijama. Naime, prvotno pobuđena radoznalost njihovom pojavom u Evropi, uskoro je ustupila mjesto sumnji i strahu. I, dok su još u prvo vrijeme Romi naišli na gostoprimstvo kod vladalaca nekih zemalja, ubrzo počeo mnogi u njima gledati turske špijune, štoviše, »prototip Antikrista«. Tako ih uskoro više nigdje nisu primali, svugdje su ih odbijali i, optuživali ih za sva moguća zla i nesreće, što je bio samo uvod u kasnije zakonom sankcionirane progone. Ali unatoč mnogih patnji i stradanja, ovaj je narod ostao vjeran svojoj filozofiji u kojoj središnje mjesto pripada slobodi. Iako je romska kultura »... pretrpjela uticaje mnogobrojnih, neuporedivo razvijenijih kultura, ... njeno [je] jezgro ostalo u potpunosti očuvano... u ovoj kulturi je izrazito naglašeno da je smisao čovekovog bivstvovanja u biti a ne imati, a sam život Roma je pokazao, ... da se bez

države i teritorije mogu održati vlastite vrednosti, jezik i religija, bez obzira u kojoj se zemlji nalazili« (str. 228).

Tu je onda i socijalni i kulturni pokret Roma koji se počinje javljati u 19. stoljeću, ali koji tek sedamdesetih godina ovoga stoljeća otvoreno izlazi na međunarodnu i političku scenu, postavljajući pitanje o svome općedruštvenom i kulturnom položaju u svijetu, te još uvijek neriješenom političko-pravnom statusu u pojedinim zemljama gdje žive romske zajednice.

Istraživači Roma konačno su u 19. stoljeću riješili pitanje njihove prado-
movine i time opovrgli sve dotadašnje teorije o porijeklu romskog naroda. Među istraživačima, svakako, prvo mjesto zauzima slovenski lingvist Franc Miklošič koji je između 1872—1881. napisao najopsežnije i do današnjih dana vjerojatno najbolje kritičko djelo o problemu lociranja uže domovine predaka romskih plemena. Prvobitna domovina Roma »smješta se« u krajnje sjeverozapadno područje Indije, u dolinu južnog Hindukuša. Iz tog dijela Indije Romi su se selili na zapad, preko azijskoga kontinenta u Evropu. Stoga danas u njihovoj kulturi nalazimo mnoge značajke koje odražavaju tok njihova višestoljetnog lutanja po azijskim i evropskim zemljama. Kada i zašto su Romi napustili Indiju ne može se sa sigurnošću utvrditi već samo pretpostaviti da su isprva najezde Arapa a potom ratničke horde Huna, Mongola i Tatara dovele do sukcesivnog bijega Roma iz Indije prema zapadu i kasnije prema jugu. Opće je prihvaćeno da su oko godine 1000, Romi bili u Perziji, i da su se tada podijelili u dvije skupine: jednu koja je putovala na jug i zapad kroz Egipat i Sjevernu Afriku, i drugu, koja je uzela sjeverni pravac prema Evropi. Do godine 1435. u grupama od 30 do 300 osoba, Romi su bili u svim zemljama srednje i zapadne Evrope, te u istočnoj Rusiji. Na Balkanskom poluotoku Romi se spominju već u 13. i 14. stoljeću. Danas Rome nalazimo na svih pet kontinenata svijeta.

Knjiga ima pet dijelova i četrdeset i šest poglavlja. Prostorno, najveći dio knjige zauzima dio drugi: »Pravci seoba i zemlje nastanjanja«, koji daje povijesni i suvremeni »presjek« socio-kulturnog položaja romskih zajednica

u dvadeset i pet zemalja svijeta, uključujući i Latinsku Ameriku. Osim Egipta, Turske, Kanade, Sjedinjenih Država i zemalja Južne Amerike obrađeno je devetnaest evropskih zemalja. Za svaku zemlju prema raspoloživim mu podacima, autor navodi vrijeme prvih dolazaka Roma, analizira njihov društveno-politički status kroz povijest do današnjeg trenutka, prisutnost Roma u umjetnosti (muzici, folkloru, pjesništvu itd.) pojedinih zemalja, te daje osvrt na sva značajnija etnografska, lingvistička, kulturološka, sociološka i druga istraživanja o Romima u dotičnoj zemlji. Po opsegu, zemlje su nejednako prezentirane, Osim Jugoslavije, koja je relativno najiscrpnije obrađena, šire su još obrađene Rumunjska, Mađarska, Francuska i Španjolska. U poglavlju: »Jugoslavija« Đurić detaljno dokumentira dolazak Roma i njihovu sudbinu u jugoslavenskim krajevima. Romi se spominju već u 13. stoljeću u Srbiji i Makedoniji a u 14. i 15. stoljeću u Zagrebu, Dubrovniku, Šibeniku i mnogim drugim mjestima. Više je stranica posvećeno njihovom položaju u vrijeme turske vlasti, brojčanom sastavu u pojedinim razdobljima i krajevima, stradanjima Roma u drugom svjetskom ratu, njihovu sudjelovanju u narodnooslobodilačkoj borbi. Đurić se kritički izražavao o položaju Roma u suvremenoj Jugoslaviji. Tako kaže: »Mada se od 1975. godine do danas više puta raspravljalo o društveno-ekonomskom i kulturnom položaju Roma i, s tim u vezi, preduzimanim merama za izmenu stanja, koje je rezultat nasleđa, ali i nepostojanja brige i akcija u posleratnom, socijalističkom periodu, rezultati su sasvim skromni, a još ima nedoumica i oko političko-pravnog statusa Roma u Jugoslaviji. U ustavima republika i pokrajina Romi, kao etnički kolektivitet, imaju različiti tretman« (str. 77).

Ovo poglavlje sadrži također i vrijedne podatke o kulturnom stvaralaštvu Roma i njihovom utjecaju na umjetnost u Jugoslaviji, te pregled i analizu pojedinih radova o Romima u nas. Rome su, prije svega, istraživali etnolozi i lingvisti (Rade Uhlík), ali se oni spominju i u brojnim radovima povjesničara, folklorista, muzikologa, a u novije vrijeme sociologa i psihologa.

Prvi dio pod naslovom: »Lingvistika i istorija« (ima pet poglavlja: Od bele-

žaka do teorija; Početak seoba; Indija; Iran; Avganistan) sadrži pregled lingvističkih istraživanja vezanih za porijeklo Roma, od začetnika tih istraživanja poput Bonaventura Vulkanijusa iz 16./17. stoljeća preko A. F. Potta i Franca Miklošiča, koji ustanovljuju nepobitnu vezu između romskoga i srednjeindijskih i novoindijskih dijalekata, do suvremenih indijskih lingvista, W. R. Rishia i drugih, čija istraživanja također potvrđuju indijsko porijeklo Roma. Brojna antropološka, etnografska, sociološka i druga istraživanja isto tako ukazuju na indijsko porijeklo Roma, iako, kako ističe autor, još se uvijek ne može s potpunom sigurnošću utvrditi koje su dijelove Indije nastanjivala romska plemena.

Pretpostavlja se, međutim, da je romska zajednica nastala ujedinjavanjem više plemena, različitih dijalekata, pa i rasa a da je ime najvjerojatnije dobila po Rami legendarnom junaku iz epa »Ramajana«. Naime, Romi su znani pod brojnim imenima od kojih niti jedno ne ukazuje na zemlju porijekla, a najpoznatija su »Cigani«, »Gypsy« i »Gitanosi«. Međutim, pripadnici ovoga naroda međusobno se zovu Romima. Ime je oznaka za etničku pripadnost, ali se javlja i u značenju »čovjek«, »ljudi«. U poglavlju »Indija« autor govori o Romima u današnjoj Indiji koji žive u različitim dijelovima ove zemlje i služe se različitim jezicima i dijalektima, pri čemu su ponajprije nomadski način života i zanimanja kojima se bave evropski Romi bili presudni da se pojedina indijska plemena, njih dvadesetak, definiraju kao romska.

Prema mišljenju većine istraživača, Romi su, napustivši Indiju, najprije stigli u Perziju. U gotovo svim dijalektima romskog jezika ima pozajmljenica iz perzijskog. Računa se da u Iranu i danas živi oko 100.000 Roma, pod različitim imenima.

Ghorbat je naziv za Rome u Afganistanu gdje su, pretpostavlja se, došli iz Perzije. U ovoj zemlji danas živi oko 1.000 romskih porodica.

Đio treći nosi naslov »Progoni« i sastoji se od četiri poglavlja: Ciganski Isus; Romi u Nemačkoj; Romi u Italiji; Romi u Jugoslaviji. Autor se ovdje ponovno vraća uzrocima i analizi tragične sudbine romskog naroda u većini zemalja u kojima je boravio i zaklju-

čuje da u osnovi progona Roma leži »...sukob djeve različitih kultura« (str. 179) jer »...sve što rade i čime se bave postaje, shodno važećim normama i moralu, sumnjivo i nepoželjno. Sam način života Roma je neprihvatljiv za evropsku zajednicu« (str. 181). Stoga su sve države nastojale iskorijeniti takav oblik življenju, što je ujedno značilo uništiti i etnički identitet Roma, a kada to nije uspjelo pokušalo se različitim mjerama fizički istrijebiti Rome. »Tražeći zaštitu, Romi su se neprestano selili, a usled toga, oni i dalje žive tradicionalnim životom. Beda je njihov stalni pratilac. Tako se stvara začarani krug, koji s jedne strane određuju zakoni, propisi i građanske norme, a s druge strane tradicije romske zajednice. Uspostavlja se ciklus skitnja-progonstvo-skitnja, netrpeljivost raste, represivne mere jačaju, poprimajući postepeno vid genocida« (str. 181).

Slijedeći citat možda ponajbolje izražava svu tragiku ovoga naroda: »Našavši se izvan domovine, Romi su postali žrtva svih ratova i sukoba, svih oblika i vidova mržnje i predrasuda. Parafrazirajući reči Ive Andrića, mogli bismo reći da su pred njima svi smeli i mogli da budu onakvi kakvi ni pred kim ne bi smeli da se pokažu, a kakvi u sebi jesu, bar na mahove i bar jednim delom svoga bića. Njih su svirepi mogli da tuku i kažnjavaju, proganjaju i ubijaju, bojažljivi da psuju, dobrodušni da darivaju, sujetni da kupuju njihova laskanja, sumorni i čudljivi njihove šale, razvratni njihove smelosti i usluge. Protiv njih su istupali i država i crkva, i carevi i pape; za Rome nisu imali razumevanja ni feudalski ni kmetovi, ni kapitalisti ni proleterii. Njihove interese nije zastupala tako reći nijedna ideologija, nijedna klasa, nijedna partija. Čak je i sam Karl Marks koristio izraz 'ciganski jezik' u jednom težorativnom smislu reči. Jedino su potedini pesnici i umetnici saosećali s ovim narodom, čiji su pripadnici bili klasični robovi u vreme kada je robovlasništvo bilo daleka uspomena, kao što je to bilo u Rumuniji. Skoro u svim zemljama, svedože zakoni i dokumenti, nad pripadnicima ovog naroda neprestano je visio Damoklov mač« (str. 180).

Đurić je posvetio zasebno poglavlje (đio četvrti: »Buđenje nacionalne svesti«, ujedno najmanji po broju strani-

ca — osam) socijalnom i kulturnom pokretu Roma u njihovoj borbi za »mjesto pod suncem«. Prvi pokušaji nacionalnog organiziranja započeli su u drugoj polovici 19. stoljeća u Njemačkoj i Mađarskoj ali je tek Oktobarska revolucija najavila prvi svestrani pokušaj nacionalnog buđenja i emancipacije Roma; nažalost, niti taj nije poprimio trajniji karakter. Pokreti u Poljskoj i Rumuniji između dva rata imali su znatno skromnije razmjere od onoga u Sovjetskom Savezu, ali su i njih vlasti uskoro zabranile. Inicijative za nove vidove organiziranja i sociokulturnog osvješćivanja javile su se tridesetih godina u SAD i mnogim drugim zemljama, no skorašnja pojava fašizma i rat ugušili su praktički svaku ideju o nacionalnom preporodu, jer kako napominje autor: »Romi su se ponovo suočili sa pitanjem kako ostati u životu... Biti Rom — značilo je vrlo često biti unapred osuđen na smrt« (str. 202—203). Razdoblje ponovnog organiziranja, ali ovaj put i međusobnog povezivanja i suradnje, počinje tek od 1969, kada je pokrenuta akcija Roma u Jugoslaviji. Tako je u travnju 1971. održan Prvi svjetski kongres Roma u Londonu i osnovana je Međunarodna organizacija Roma. U to vrijeme dolazi također do suradnje s indijskom vladom. U Chandigarhu (glavnom gradu države Punjab) osniva se Institut za romologiju, te pokreće časopis »Roma«, a 1976. održan je tamo Prvi svjetski festival kulture Roma. Godine 1977. na prijedlog Indijske misije, Komisija za ljudska prava u Ženevi, donosi rezoluciju po kojoj su Romi indijska historijska, kulturna i jezična manjina, te stoga uživaju zaštitu i prava koja su utvrđena dokumentima Ujedinjenih naroda. Drugi svjetski kongres Roma održan je u travnju 1978. u Ženevi. U radu Kongresa sudjelovali su i predstavnici OUN-a i UNESCO-a. Početkom 1979. Međunarodna organizacija Roma postaje članica Ekonomskoga i socijalnog savjeta OUN-a, što se, kako ističe Đurić, može smatrati najvećim uspjehom Međunarodne organizacije od njezina osnivanja. Treći svjetski kongres Roma održan je u svibnju 1981. u Göttingenu, na kojem sudjeluju predstavnici iz 26 zemalja Amerike, Evrope, Australije, Indije i Pakistana. Međunarodna organizacija Roma obratila se u međuvremenu OUN s molbom da se

pred Ujedinjenim narodima postavi pitanje pravnoga i političkoga statusa Roma, jer u mnogim zemljama svijeta njihov položaj još uvijek nije pravno reguliran; to nije samo u suprotnosti s Poveljom Ujedinjenih naroda koja zaštitu nacionalnih manjina uključuje u sistem osiguranja općeg poštovanja prava čovjeka i osnovnih sloboda za sve, bez obzira na rasu, spol, jezik i religiju; radi se također i o povredi Opće deklaracije o pravima čovjeka, te Konvencije o uklanjanju svih vidova rasne diskriminacije.

U listopadu 1983. Indira Gandhi otvorila je Drugi svjetski festival kulture Roma u Chandigarhu i tom je prilikom, između ostaloga, rekla: »Zašto sam ja ovde? Zato što osećam srodstvo s romskim narodom. Oduvek sam se divila njihovoj ljubavi za avanturu, njihovoj prisnosti s prirodom, njihovoj izdržljivosti i snazi. Među nama su danas eminentni Romi iz različitih zemalja i ovim festivalom mi ćemo doprineti jačanju već duboko ukorenjenih veza između Roma i njihove indijske sabraće. Oko 15.000.000 Roma raseljeno je širom sveta. Njihova priča je priča o patnji i tugi, ali je istovremeno to i priča o pobjedi čovečjeg duha nad svim što ga sputava. Progoni sa kojima su se Romi hrabro suočili skoro 1000 godina i koji su u našem vremenu obeleženi hitlerovim genocidnim ludilom — sve to čini od njih primer hrabrosti i istrajnosti. Ovi su kvaliteti u tesnoj vezi s Indijom, koju Romi smatraju svojom pradedovinom« (str. 207).

Dio peti: »Neporaženi duh na početku samosaznanja« uključuje slijedeća poglavlja: Kultura; Religiozna verovanja; Muzika i igre; Narodne priče i poezija; Društveni život; Kris; Običaji; Jezik; Umetnost Roma; Romi u umetnosti.

Do danas Romi su očuvali brojne elemente koji govore o njihovome indijskom kulturnom i etničkom porijeklu i identitetu a koji se ogledaju kako na planu materijalne tako i na planu duhovne kulture. Romska kultura sadrži, međutim, i brojne elemente kultura zemalja kroz koje su prolazili i u njima, kraće ili duže vrijeme, boravili. Tako, recimo, u njoj su prepoznatljiviji elementi perzijske, arapske, grčke i staroslavenske kulture, ali i kultura svih ostalih zemalja. U romskom leksiku, u-

natoč brižljivog čuvanja jezične tradicije, najbolje se odražavaju lutanja njihovih govornika. Glavni izvori, osim indijskog, jesu iranski, armenski, mađarski, rumunjski i slavenski jezici. Živeći u područjima gdje se spomenu ti jezici govore Romi su usvojili mnoge pozajmljenice a ponekad i njihove fonetičke i gramatičke karakteristike.

U pojedinim sredinama Romi su bili i nosioci kulture, primjerice, nosioci zanatske kulture u balkanskim zemljama, te posebno muzičke kulture u mnogim sredinama (str. 228).

Zanimljivo je da su Romi sa sobom donijeli ostatke indijske kastinske podijeljenosti. Uočljivo je, naime, da mnoga plemena nose nazive koji ukazuju na zanimanje njihovih članova i ujedno na još uvijek prisutnu hijerarhiju po zanimanjima kojima se bave. Ostajući vjerni tradiciji Romi su zadržali pretežno one profesije koje su odgovarale njihovu nomadskome ili polunomadskom načinu života. Svoje talente često su iskazivali kao kovači, muzičari i trgovci konja, dok su Romkinje zarađivale kao gatare i zabavljačice. Kovački obrt kod Roma jedan je od najstarijih zanatskih djelatnosti koji je ovaj narod najvjerojatnije donio direktno iz Indije. Valja istaći da čak i stalno nastanjeni Romi nisu nikada postali seljaci, ma koliko dugo da su boravili na zemlji, već jednostavno zanatlije.

Među Romima postoji podjela na tri glavna plemena: 1) Kalderaši s Balkanskog poluotoka i Srednje Evrope, koji ujedno čine najbrojniju skupinu; 2) Gitanosi koji pretežno potječu s Iberijske peninsule, Sjeverne Afrike i južne Francuske; 3) Sinti iz Njemačke i Francuske. Svaka od tih skupina dijeli se na dvije ili više podgrupa koje se međusobno razlikuju po zanimanjima ili pak po teritorijalnom porijeklu. Osnovna čelija zajednice jest *cara* (čerga). Više *cara* čine *njamo* (rod), a više rodova stvara tzv. *vitsu*. Veličina *vitse* može obuhvaćati između desetak do nekoliko stotina *cara*. *Vitsom* upravlja starješina, koji se bira na određeno vrijeme ili pak doživotno, ovisno o autoritetu koji uživa. U skladu s tradicijom i zakonima starješina predsjedava savjetu staraca, a zajedno s njima ili sam donosi sve značajnije odluke koje se tiču plemena. U pojedinim plemenima ulogu starješine može imati i žena.

Najjača među romskim institucijama društvene kontrole jest *kris*. *Kris* je riječ grčkog porijekla i znači sud, presudu, a odnosi se prije svega na pojmove običajnog prava ali i na ustanovu koja je odgovorna za rješavanje sporova nastalih unutar grupe, plemena. Na temelju romskih zakona, ponašanja jesu sveobuhvatni koncepti vjernosti, međusobne povezanosti i uzajamnosti u okviru određene »društveno-političke« jedinice. U religiji Romi znaju samo za dva osnovna principa. To su vrhovno božanstvo Del ili Devel (potječe od staroindijske riječi »deva«) i njegov negativni pratilac, načelo zla, Beng (sotona); ta dva principa u stalnom su sukobu i vjerojatno predstavljaju tragove iranskog dualizma što su ga Romi sa sobom donijeli. Romi su, inače, prihvatili religiju sredine u kojoj žive, jer je to bio način da se izbjegnju vjerski progono. No, pored službene religije, oni su zadržali svoja vjeronavanja (str. 233).

Zadnje poglavlje petog dijela knjige nosi naslov: »Romi u umetnosti« a posvećeno je dobrim dijelom analizi »ciganskih tema« u književnim i pjesničkim djelima, prije svega, Cervantesa i Puškina. U tom kontekstu Đurić govori i o nekoliko »tematskih krugova« koji se uvijek iznova pojavljuju u literaturi o Romima. To su, prvenstveno: Romi i njihova sudbina, patnja i stradanja, zatim ljubav i sloboda, igra i muzika, odnos prema prirodi, društveni i obiteljski život.

Uistinu, ovaj narod »zagonetnog porijekla« i tragične sudbine inspirirao je brojne umjetnike u mnogim zemljama svijeta da njihov život predstave kroz književna djela i poeziju, glazbu, slikarstvo, kazalište, film.

Ružica Čičak

Vladimir Biljnja

RUSINI U VOJVODINI
Prilozi izučavanju istorije Rusina
Vojvodine (1918—1945)

Novi Sad: Dnevnik, 1987, 189 str.

Da ne nastupi vrijeme zaborava — mogao bi biti motto knjige »Rusini u Vojvodini« Vladimira Biljnje. Vođeni i pisani tim principom, »Rusini u Vojvodini« prelaze granice historiografije jednog »malog naroda«.